

GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

Alina Kępińska

(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: a.kepinska@uw.edu.pl)

GRAMMATYKA JĘZYKA POLSKIEGO PRZEZ MAXYMILIANA JAKUBOWICZA UŁOŻONA

AUTOR: Maksymilian Jakubowicz.

PEŁNY TYTUŁ DZIEŁA: *Grammatyka języka polskiego przez Maxymiliana Jakubowicza ułożona.*

OFICYNA WYDAWNICZA: Nakładem Fr. Moritza, w Drukarni przy ulicy Świętojańskiej pod N. 431 [na karcie skrót Sto-Jańskiej].

MIEJSCE WYDANIA: Wilno.

ROK WYDANIA: 1823.

FORMAT: 4° (18 cm).

LICZBA STRON: [t. 1.]¹. XXXVI, 336, nlb. 14, T. 2. 190, nlb. 5.

JĘZYK: polski.

INFORMACJA O AUTORZE

Maksymilian Jakubowicz żył w latach 1785–1853. Zanim został profesorem literatury starożytnej na uniwersytecie w Kijowie, a następnie w Moskwie, nauczał łaciny i greki oraz literatury starożytnej „w szkołach: łuckiej, święciańskiej, świsłockiej i warszawskiej, a potem w liceum krzemienieckim do 1832 r.” [Orgelbrand (wyd.) 1900, 390]. Jest nie tylko autorem omawianej gramatyki, ale także opracowanej na jej podstawie trzyczęściowej *Grammatyki języka polskiego przez Maxymiliana Jakubowicza napisanej do użytku szkół przeznaczonych*, wydanej w Wilnie w latach 1825–1827. Do ważniejszych dzieł M. Jakubowicza należą ponadto: *Gramatyka języka łacińskiego* (4 części, Wilno, 1825–260; *O sposobie uczenia języków* [Krzemieniec 1820]; *Chrześcijańska filozofja życia*

¹ Tom pierwszy nie zawiera informacji o tym, że dzieło jest dwutomowe. Dopiero na karcie tytułowej wydanego pod tym samym tytułem, w tej samej drukarni i w tym samym roku drugiego chronologicznie dzieła są dane, że jest ono tomem drugim. Oba tomy stanowią całość, bo t. 2. rozpoczyna się od części IV.

w porównaniu z filozofią naszego wieku panteistyczną [3 części, Wilno 1853] oraz *De virtute Romanorum antiqua ejusque cansis* [Moskwa 1841]. Wiele prac pozostało w rękopisach [Orgelbrand (wyd.) 1900, 390].²

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

1. Struktura dzieła i sposób ujęcia w nim języka

W dwutomowej *Grammatyce języka polskiego* M. Jakubowicza obowiązuje wspólny rozkład treści, tzn. numeracja części i rozdziałów jest ciągła. Tom pierwszy – podzielony na trzy części i łącznie dziewięć rozdziałów – zawiera dane o *wymawianiu*, czyli z zakresu fonetyki i ortografii, oraz rozbudowane dwie części dotyczące fleksji, krótszy tom drugi poświęcony jest składni (cz. IV, rozdziały X–XII) i pisowni (cz. V, rozdz. XIII). Poza tym na strukturę dzieła składają się dwie rozbudowane części wstępne. Pierwsza z nich ma tytuł *Zamiar pisma oraz jego układ, czyli treść i porządek*, a M. Jakubowicz – jako wytrawny filolog klasyczny – rozpoczyna i kończy ją łacińskim cytatem Cycerona. Ten fragment to głównie uwagi o strukturze dzieła, sposobie gromadzenia materiału, usytuowaniu wśród dzieł poprzedników, w tym przede wszystkim O. Kopczyńskiego. Już tutaj widać zależność od *znamienitego Grammatyka* [t. 1, s. I] – w samym podejściu do języka, bo są przywołane jego sądy o duszy i ciele języka, por.: „Wewnętrzne wyrazów znaczenie iest podług niego duszą mowy; rozbiór zaś części mowy, ciałem iey” [t. 1, s. XIX]. Dopiero po tym fragmencie następuje *Wstęp*, który – zgodnie z tytułami – przynosi informacje o tym, *Co jest mowa czyli język – W czém się zgadzają, a w czém różnią od siebie języki – Co zowiemy naturą mowy, a co zwyczajem narodowym* [t. 1, s. XXIII]. *Wstęp* kończy fragment zatytułowany *Objaśnienie wyrazów niektórych służących za zasadę odpowiadającym sobie wyrażeniom gramatycznym* [t. I, s. XXXII–XXXVI], składający się z 15 punktów. To tutaj znajduje wytłumaczenie stosowany aparat terminologiczny, zgodny z filozoficzną koncepcją języka.³

2. Ortografia i fonetyka

Przedstawiając zasób głosek języka polskiego, M. Jakubowicz wymiennie stosuje terminy *głoska* i *litera*:

W języku naszym mamy głoski dwoiakiiego rodzaju: iedne są takie, z których każda ma ieden tylko dźwięk *np.* b, c, d, drugie, z których dwie składaia się na ieden dźwięk, *np.* cz, dz. Te ostatnie nazywać będzimy *złożonemi* albo *zadwóynemi literami* [t. 1, s. 1].

² Więcej o M. Jakubowiczu i jego dziele w wydawnictwie internetowym *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*; krótki biogram M. Jakubowicza też: M. Skarżyński [1994b, 232] i J. Mędelska [2013, 77–78].

³ Zdaniem S. Urbańczyka „Koncepcja „ducha języka” przyniosła z czasem niemało szkód, zaciemniając potrzebę metodycznych studiów analitycznych” [Urbańczyk 1968, 383]. Por. też: M. Skarżyński [1994b, 233–234], A. Czelakowska [2009, 72; 2010, 17, 51 i in.], M. Rudnicki [1956, 21].

W podziale liter na samogłoski i spółgłoski [t. 1, s. 2] – choć mowa o klasyfikacji liter – sam zasób głosek (nie liter) jest dobrze ustalony. Mamy tu też próbę klasyfikacji spółgłosek na: *wargowe* (*p, b, m, w, f*), *podniebieniowe* (*c, cz, dż, s, sz, z, ż*), *językowe* (*n, r, l, d, dz, t*) i *gardłowe* (*k, g, h, ch*), a według jeszcze innego kryterium, którym jest brzmienie: pełne i mocne wobec miękkiego i delikatnego, spółgłoski są podzielone na: *twarde, średnie, miękkie* i *przydechowe* [t. 1, s. 2–5]. Poza spółgłoskami i samogłoskami (*otwartymi, ścieśnionymi* i *nosowymi*) M. Jakubowicz wydziela dwugłoski, czyli dyftongi (*ja, ja, je, je, jo, ju, jy* oraz *au, eu*), a nawet trójgłoski (*jaj, jej*). I chociaż tę część pracy z punktu widzenia dzisiejszego językoznawcy trzeba uznać za nietrafną, to jednak docenić trzeba uwagi o *zamianach głosek*, czyli alternacjach morfonologicznych. Dziewięć sygnowanych rzymskimi cyframi zestawień pokazuje, *które głoski na które mogą się zamieniać* [t. 1, s. 10] – i obok dobrze wskazanych oboczności zarówno spółgłoskowych, jak np.: *ż – g* (*bóg, boże, mogę, możesz*) czy *cz – c* (*starzec, starcze*), jak i samogłoskowych, jak np. *a – e* (*las, lesie*), *ą – ę* (*białd, błędzie*), są też *zamiany* samogłosek z dwugłoskami, jak przykładowa *zamiana ie na y*: *na-iem, naimu* [t. 1, s. 12].⁴

Grammatykę języka polskiego M. Jakubowicza, jako jedną z dwudziestu kilku XIX-wiecznych gramatyk, stanowiących podstawę ustalenia ówczesnej normy teoretycznej, często przywołuje I. Bajerowa [1986]. Zasady ortograficzne M. Jakubowicza były w jednych kwestiach tradycyjne, w innych zaś – nowatorskie. Przykładowo nie używa *j*, ale preferuje formy *środa, źródło*, z racji *tağodzenia brzmienia* [por. Bajerowa 1986, 117].

3. Fleksja

M. Jakubowicz, choć wykazuje alternacje morfonologiczne, nie wydziela poprawnie końcówek, por.: „W pierwszym przykładzie wyraz *matka* zamienił zakończenie swoje *ka* na *ki*, żeby wyrazić tę okoliczność, iż książka jest własnością matki mojej” [t. 1, 35]. Skoncentrowany na wskazaniu *względów* między wyrazami w zdaniu (nazywanym *myślą*) nie przedstawia wzorców odmiany kolejnych typów wyrazów z podziałem na temat i końcówkę. Wzorce odmiany wyrazów są podane w nietypowy sposób, czego przykładem jest *passus* wprowadzający fragment o *odmianie rzeczowników przez przypadki*:

Odnoszenie się jednych rzeczy do drugich i ztąd wynikający związek pomiędzy niemi nazwaliśmy *względem*. Każde Imię nasze przybiera różne w końcowey zgłosce odmiany, na wydanie różnych względów. Odmiany takowe *przypadkami zowiemy*. Wiele jest w naszych Imionach przypadkow, i każdy z nich iaki względ małuię, rozważmy w przykładzie następującym.

1. Wiosna iest przyjemna.
2. Wiosny widok rozwesela.

⁴ To źle ustalona oboczność; w formach *najem* : *najmu* jest oboczność *e* : *ø*, a wydzielenie oboczności *ie* wobec *y* wynika ponadto z różnego zapisu spółgłoski *j*.

3. Wiosnie ozdoby przydaia kwiaty.
4. Wiosne zwiastuie skowronek
5. O Wiosno! przybądź pożądana.
6. Wiosną zima się przeplata, iak radością smutek.
7. O Wiosnie śpiewa ptastwo wesole [t. 1, 47].

Na kolejnych trzech stronach szczegółowo omówione są *względy* między składnikami w każdym z przykładów, co wskazuje, że opis fleksji jest uwarunkowany składniowo, a i wynika z traktowania języka w sposób filozoficzny. Konsekwencją takiego podejścia są też nazwy przypadków:⁵ *mianujący, posiadający, obierający czyli biorący, podległy, wołający, działający, przyimkowy*, które notabene w opisie kolejnych paradygmatów nie są zwykle używane; autor posługuje się liczebnikami porządkowymi, por. np.: „Przypadki, które się niezawsze zgadzają w zakończeniu są 2gi i 5ty z 7mym liczb. poied.” [t. 1, s. 54].

Rozbudowaną (zarówno jeśli chodzi o miejsce w książce, jak i o zestaw kategorii) część stanowi opis *czasowania*, czyli odmiany czasowników. M. Jakubowicz wydziela następujące tryby, ukazane tu na przykładzie form odmiany czasownika *być*:⁶

- I. Bezokoliczny (*być*),
- II. Oznajmujący, a w jego ramach czasy: terażniejszy (*jestem* albo *iam iest*), przeszły (*byłem, byłam, byłem*), przyszły (*będę*), przyszły niepewny (*mam być*), przeszło-przyszły (*miałem* albo *iam miał*),
- III. Rozkazujący (*bądź* z naleganiem *bądźże*),
- IV. Podległy, a w jego ramach czasy: terażniejszy (*gdy jestem*), przeszły (*gdy byłem*, a także *Tenże czas inaczej*, co jest poparte przykładem *ażebym był*), przyszły (*Ieśli, gdy, kiedy itd. będę*), przyszły niepewny (*Jeżeli, gdy, kiedy itd. mam być*), przeszło-przyszły (*Gdy, kiedy, jeżeli itd. miałem być*),
- V. Życzący, a w jego ramach czasy: terażniejszy, czyli warunkowy 1szy (*byłbym*), przeszły, czyli warunkowy 2gi (*obym był*), przyszły niepewny (*miałbym być*), przeszło-przyszły (*Gdybym był miał być*).

Pełny wzorzec odmiany uzupełniają, podane w ciągu jako integralny składnik opisu, dane o VI. Imiesłowach.

Podany tu wzorzec odmiany mówi sam za siebie, a na jego szczegółowy komentarz brak miejsca. Opis koncepcji czasownika w gramatyce M. Jakubowicza odnajdujemy ponadto w opracowaniu M. Skarżyńskiego, który w zakończeniu tak zestawia dzieło M. Jakubowicza z gramatyką pozgonną O. Kopczyńskiego [1817]:

⁵ Por. np. fragment o czwartym przypadku: „wzgląd wyrażający zawiełość taka wiosny od skowronka, że ia zwiastuie, wydanym iest odmianą wyrazu *wiosna* na *wiosnę*. Daiemy miéysce mu czwarte i nazywamy *podległym*, od względu iaki wyraża. Odpowiadamy nim na pytanie: *co? kogo? iakiego?*” [t. 1, s. 49].

⁶ Podaję tylko przykłady pierwszych form w każdym typie; cały paradygmat czasownika *być* na s. 196–201 tomu 1. omawianej gramatyki.

Porównując dzieło Jakubowicza z Gramatyką Pozgonną łatwo dostrzec, że co prawda Jakubowicz gruntowniej zgłębił i lepiej zrozumiał koncepcje filozoficznego podejścia do języka i rzeczywiście rozbudował opis czasownika, jednak z kolei Kopczyński, trzymając się mocniej realiów, a słabiej teorii, wprowadził do swej gramatyki mniej bytów fikcyjnych [Skarżyński 1994b, 240].

4. Składnia

M. Jakubowicz był jednym z pierwszych gramatyków polskich, którzy „ujmowali składnię w osobny rozdział” [Podracki 2007, 42]. J. Podracki uznaje też M. Jakubowicza – wspólnie z J. Muczkowskim, autorem *Gramatyki języka polskiego* wydanej w Poznaniu w roku 1825 – za twórcę „podstaw polskiej składni” [Podracki 2007, 228].

To w składni chyba najbardziej odzwierciedla się filozoficzność gramatyki M. Jakubowicza. Sama składnia jako dział wiedzy jest zdefiniowana następująco:

Gdy mowa jest obrazem myśli i uczuć naszych; Składnia zaś na ułożeniu i przystosowaniu części mowy do myśli zależy: żeby poznać dobrze Składnię mowy, trzeba wejść pierwéy w rozbiór myśli, i poznać z czego, oraz iakim sposobem powstaią [t. 2, s. 1].

Konsekwencją tego stanowiska jest stałe omawianie różnych typów zdań jako *myśli*, choć sam termin *zdanie* także się pojawia, zwłaszcza w analizach konkretnych przykładów, nazywanych zdaniami. Jest on zdefiniowany następująco:

Myśl wyjawiona mową zowie się *zdaniam*. To więc powstaje z *Rzeczy*, o której mówimy i z *Przymiotu* wyrażającego, co o rzeczy mówimy. Dwie te części zdania są istotne; za trzecią bierzemy słowo *być* które nie zamyka wyobrażenia, tylko wskazuje, że ten lub ów Przymiot należy do tey, a nie inney *Rzeczy*. I tak np. *Bóg jest wieczny; dusza jest nieśmiertelna; człowiek jest śmiertelny*; są trzy zdania, a każde ze trzech złożone części [t. 2, s. 2].

Ta koncepcja zdania, obecna nie tylko u M. Jakubowicza, ale też wcześniej u O. Kopczyńskiego oraz w późniejszych gramatykach XIX-wiecznych, zgodna jest z „teorią trójczłonową, głoszącą niezbędnosć istnienia w każdym zdaniu trzech części: podmiotu, łącznika i orzecznika” [Podracki 2007, 78].⁷ Założenie obecności w każdym zdaniu wskazanych trzech części doprowadza do następującej konkluzji:

Rzecz z Przymiotem w myśli wystawione częstokroć iednym malujemy wyrazem: *Biegam, Chodzę, Śpiewam*, zamiast *ia jestem biegający, chodzący, śpiewający*” [t. 2, s. 5].

Powiązanie składni wypowiedzeń z myśleniem decyduje o tym, że w klasyfikacji składniowej wyodrębniane są z jednej strony *myśli proste, złożone, wspólne* [t. 2, s. 2–5], z drugiej zaś *myśli nierozwinięte, rozwinięte, i rozwijające* [t. 2, s. 5–7], *myśli podległe* [t. 2, s. 7–9], wreszcie *okresy* [t. 2,

⁷ Źródłem tej koncepcji są „poglądy Arystotelesa na istotę sądu i predykcji” [Podracki 2007, 78].

s. 9–11]. Wszystkie te rodzaje myśli ilustrowane są wieloma przykładami. Zarówno klasyfikacja, jak i analiza przykładów może budzić sprzeciw, jednak samo powiązanie mówienia z myśleniem zasługuje na uznanie.

W opracowaniu składni znajdujemy też wiele trafnych spostrzeżeń, które się nie zdezaktualizowały. Należą tu np. sformułowane po raz pierwszy zasady poprawnego użycia imiesłowów, bo „autor podaje dwie wskazówki normatywne: 1) ten sam podmiot w obu częściach zdania, 2) jednoczesność obu czynności (-qc) lub uprzedniość czynności imiesłowej (-szy)” [Podracki 2007, 228].

RECEPCJA

Grammatyka języka polskiego M. Jakubowicza jest uznawana za jedną z najlepszych XIX-wiecznych gramatyk filozoficznych.⁸ Krótka po ukazaniu się była stosowana w dydaktyce.

Zastąpiła na pewien czas na terenach włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego (tzw. gubernie zachodnie) nieakceptowalne ze względów cenzuralnych książki Kopczyńskiego [Skarżyński 1994b, 232].

W czasach nam współczesnych omawiane dzieło budzi już tylko zainteresowanie badaczy historii myśli językoznawczej, np. w pracach o różnych gramatykach, w tym XIX-wiecznych, np. S. Urbańczyka [1993, 13, 36 i in.], M. Skarżyńskiego [1994a, 13, 24 i in. oraz 2001, 15, 24 i in.], A. Czelakowskiej [2009, 72 i in. oraz 2010, 17 i in.], a także w monografiach konkretnych gramatyk, np. A. Lesiakowskiego [2014, 69, 209, 216 i in.].

CIEKAWOSTKI

Zwraca uwagę dobór materiału źródłowego, stanowiącego podstawę analiz. S. Urbańczyk na podstawie słów samego M. Jakubowicza ustala,

że z pomocą słownika Lindego układał listy wyrazów podobnie odmieniających się i z obserwacji tak zebranego materiału dochodził do gramatycznego opisu [Urbańczyk 1968, 390].⁹

Taką postawę badawczą S. Urbańczyk w kolejnej pracy nazywa *analityczną podstawą pracowitych tablic, bardzo godną uznania* [Urbańczyk 1993, 13]. Uczynienie jednak ze słownika S.B. Lindego, rejestrującego dane

⁸ Por. J.K. Plebański: „Książka ta z wielkim zamiłowaniem przedmiotu, ze stanowiska filozoficznej gramatyki, jasno i trzeźwo pojętego napisana, nie ustępuje miejsca licznym daleko głośniejszym i krzykliwszym nowszym gramatykom” [Plebański 1862, 553]. Przywołując stanowisko J.K. Plebańskiego, pozytywnie oceniają tę gramatykę także współcześni badacze, jak M. Skarżyński, który nazywa ją *najciekawszą chyba pracą pisaną w duchu gramatyk filozoficznych* [Skarżyński 2001, 15], oraz A. Czelakowska, która mówi o niej, że jest *ostatnią z dobrych gramatyk filozoficznych XIX w., opartą na teoriach racjonalistycznych* [Czelakowska 2010, 17].

⁹ O sposobach gromadzenia materiału przez M. Jakubowicza też: Skarżyński [1994b, 232] czy Czelakowska [2010, 15, 17].

m.in. z XVI i XVII w., głównego źródła materiału i ustalanie na tej podstawie współczesnego uzusu jest obciążone błędem [zob. Urbańczyk 1968, 390].

WERSJA ELEKTRONICZNA

<http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=136913>, <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/doccontent?id=136914>

Bibliografia

- I. Bajerowa, 1986, *Polski język ogólny XIX wieku*, t. 1: *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, Katowice.
- A. Czelakowska, 2009, *Definicje wyrazu a opisy gramatyczne w podręcznikach języka polskiego XIX wieku* [w:] M. Skarżyński, A. Czelakowska (red.), *Język z różnych stron widziany. Materiały ogólnopolskiej doktorancko-studenckiej konferencji naukowej „Z zagadnień metodologii badań językoznawczych”*, Kraków, 10–11 marca 2008 r., s. 69–77.
- A. Czelakowska, 2010, *Opisy fleksyjne w gramatykach z lat 1817–1939*, Kraków. *Dawne ortografie, gramatyki i podręczniki języka polskiego. Internetowe kompendium edukacyjne*, kier. projektu W. Decyk-Zięba, Warszawa 2014–2018, online: <https://gramatyki.uw.edu.pl>
- O. Kopczyński, 1817, *Gramatyka języka polskiego. Dzieło pozgonne*, Warszawa.
- A.P. Lesiakowski, 2014, *Gramatyka języka polskiego większa Antoniego Małeckiego na tle dziewiętnastowiecznych podręczników gramatycznych i ówczesnej polszczyzny*, Warszawa.
- J. Mędelska, 2013, *Kajet ucznia Mickiewicza w świetle wileńskiej Grammatyki języka polskiego przez Maksymiliana Jakubowicza napisanej do użytku szkół przeznaczonych*, „Język Polski” XCIII, z. 2, s. 77–85.
- J. Muczkowski, 1825, *Gramatyka języka polskiego*, Poznań.
- S. Orgelbrand (wyd.), 1900, *Encyklopedia powszechna z ilustracjami i mapami*, t. 7: *od Hercegowina do Jylland. Z 427 rysunkami, 3 mapami i jedną kolorową tablicą jaj*, Warszawa [dostęp online: <http://cyfrowa.chbp.chelm.pl/dlibra/doccontent?id=8805>].
- J.K. Plebański 1862, *Gramatyka i gramatycy* [w:] *Encyklopedia powszechna*, t. X, Warszawa, s. 437–580.
- J. Podracki, 2007, *Konstrukcje złożone w gramatykach języka polskiego*, Warszawa.
- M. Rudnicki, 1956, *Językoznawstwo polskie w dobie Oświecenia*, Poznań 1956.
- M. Skarżyński, 1994a, *Części mowy i ich kategorie w gramatykach polskich XIX i XX wieku (1817–1938)*, Kraków.
- M. Skarżyński, 1994b, *Koncepcja czasownika w Gramatyce języka polskiego Maksymiliana Jakubowicza z 1823 r.* [w:] M. Kucała, Z. Krazyńska (red.), *Studia historycznojęzykowe I*, Kraków, s. 231–241.
- M. Skarżyński, 2001, *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*, Kraków.
- S. Urbańczyk, 1968, *Językoznawstwo polskie pierwszej poł. XIX wieku* [w:] tegoż, *Szkice z dziejów języka polskiego*, Warszawa, s. 370–412; przedruk z: Z. Klemensiewicz (red.), *O języku Adama Mickiewicza. Studia*, Wrocław 1959, s. 487–519.
- S. Urbańczyk, 1993, *Dwieście lat polskiego językoznawstwa (1751–1950)*, Kraków.